

A TÁRSADALMI KIREKESZTÉS ÉS BEFOGADÁS INDIKÁTORAI

Az újabb szociológiai irodalomban a szegénység problematikáját gyakran a társadalmi kirekesztés¹ kérdéskörébe ágyazottan tárgyalják. Jelen írás a társadalmi kirekesztés jelenségének pontosabb körülírására, illetve a mérés és a koncepció terén eddig megjelent néhány szintetikus munka áttekintésére törekszik.

A társadalmi kirekesztés fogalma és relevanciája

A társadalmi kirekesztés problematikája a társadalmi minőség (*social quality*) elgondolásának keretein belül értelmezhető. Dinamikus átmenetben vizsgálható makro- és mikroszint között, a szervezetek és intézmények, illetve a közösségek, csoportok és egyének közötti kapcsolatra összpontosítva.

A közösségek szintjén két fő dimenziója különítendő el: az identifikáció és a részvétel területei. Mindegyik dimenzióval kapcsolatosan javaslatok fogalmazódnak meg az alkalmazandó indikátorok tekintetében (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés problematikája már Max Weberrel bekerült a szociológia tárgykörébe. Weber e fogalommal a társadalmi csoportok verseny során tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formáját illette, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki a (gazdasági) versenyből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés (Brown–Crompton 2000).

A szakszervezetek éppen egyféle, a gazdasági elit produkálta kirekesztési forma, de ők maguk is kirekesztéssel élnek azokkal szemben, akik a bennük való tagságot nem vállalják. A munkavállalók válasza erre logikusnak mondható: már nem lényeges többé számukra a kívülálló mások (csoport szintű) kizárása, inkább az egyéni előnyök és biztosítékok szerzése kap hangsúlyt, egyszóval az *individualizáció*. Például a gyerekek magániskolába járatása növeli a későbbi életesélyeiket, egyúttal diszkriminatív azokra a gyerekekre nézve, akiknek a szülei nem rendelkeznek a magánoktatás finanszírozásához szükséges anyagiakkal. Ez a kirekesztési forma nem jelenti a piac fölötti ellenőrzés megszerzésének lehetőségét, azonban – logikájának köszönhetően – generációkon keresztül öröklődhet.

Mindez a szociálpolitika értelmének megkérdőjeleződéséhez vezet, hiszen ha már az is vitathatóvá válik, hogy aki az *underclass*, tehát hagyományos értelemben véve az ellátandók körébe tartozik, része-e egyáltalán a közösségnek, akkor azt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy létezik olyan személy, akinek állami ellátást kéne adni (Brown–Crompton 2000).

¹ A társadalmi kirekesztés és befogadás angol eredetijei a nemzetközi irodalomban: *social exclusion/inclusion*

„Mindazonáltal a legszegényebbek körében a hátrányos helyzet két tágabb kategóriája határozható meg. Az egyik a kollektivista kizárási szabályok alapján történő csoportba sorolás. Az »Új Európában« ez a kategória magában foglalhatja a bevándorló csoportokat, olyan csoportokat, mint amilyenek Németországban a »vendégmunkások«, akiknek tartózkodási engedélyük van, állampolgári jogaik azonban nincsenek. Általánosan értelmezve az ilyen csoportok potenciális forrásai a »marginális osztály« »nem állampolgár« alosztályának. Másodszor, ott vannak azok, akiket valamilyen okból inkább egyéni, nem pedig kollektivista alapon rekesztenek ki az állampolgárságból. Így például Nagy-Britanniában a nagyon szegényeket tekinthetjük a »marginális osztály« potenciális tagjainak, akik formálisan rendelkeznek ugyan az állampolgársággal járó valamennyi joggal, szociális, gazdasági és kulturális hátrányaik miatt azonban gyakorlatilag ki vannak zárva a társadalmi életben való teljes értékű részvételből.” (Brown–Crompton 2000)

A társadalmi kirekesztés témáját az EU reá fordított figyelme vonta az érdeklődés körébe, melyet az Egyesült Királyság kormányhivatalán belüli *Social Exclusion Unit* (Társadalmi Kirekesztés Részleg) létrehozása példáz a legjobban. Az intézmény működtetésének célja a jelenség jobb megértése, illetve az ellene való intézkedésekre való javaslattevés a kirekesztés teremtette helyzet jobbra fordítása érdekében. Az Európai Bizottság 1992-ben már második éves jelentését tette közzé a társadalmi kirekesztés elleni harcról (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés koncepciójának forrásai

Az imént olvasottak alapján már felmerülhetett a kérdés: honnan származik konkrétan a társadalmi kirekesztés koncepciója? Milyen viszonyban áll a hagyományos szegénységfelfogással, miben lép azon túl, és miként építi be a (korai) életminőség-koncepciók² egyes elemeit?

A továbbiakban arra összpontosítunk – a kérdésekre is megpróbálva választ adni –, hogy a társadalmi kirekesztés koncepciójának előfutárait és fejlődési lépéseit összefoglaljuk. A *Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*, vagyis *A szegénység és a társadalmi kirekesztés nem pénzügyi mutatói* címmel 1995-ben kiadott CESIS-zárótanulmány a történeti áttekintésen és fogalmi tisztázáson túlmenően kellően kidolgozott indikátorlistával is szolgál, ezért célszerű ennek a – jellegében eleve szintetikus – dokumentumnak egy részletesebb összefoglalását adni.

A CESIS-t (*Centro de Estudos para a Intervenção Social*, Portugália) az Eurostat bízta meg 1995-ben a szegénység és a társadalmi kirekesztés fogalomkörei közötti kapcsolat tisztázásával, a társadalmi kirekesztés Európai Unión belüli megvalósulási formáinak felkutatásával, illetve meglétük – a lehetőségekhez mérten egzakt adatokkal való – alátámasztásával (CESIS 1995).

A társadalmi kirekesztés legfőbb jelentése az angolszász intellektuális hagyományban fellelhető szegénység fogalommal szinonim, ugyanis itt a kifejezés az anyagi erőforrások hiányára utal. A francia fogalomkörben azonban elsősorban nem az (esetleg többszörös) anyagi depriváció adja meg a társadalmi kirekesztés jelenté-

² Az angol nyelvű nemzetközi irodalomban az életminőség kérdéskörét a *quality of life* kifejezéssel jelölik, de gyakori a csak *QOL* rövidítéssel való ráutalás.

sét, mert ebből a szemszögből főként a társadalmi részvételhez és integrációhoz fűződő viszonyról van szó, amely az állampolgári jogokon alapul. Az angolszász elgondolás szerint tehát az egyén sajátos képességeire és orientációira épülő viselkedése eredményezhet kirekesztettséget, míg a francia koncepció az egyén integrálására irányuló intézményi erőfeszítések kudarcában állapítja meg a kirekesztés okát. Ezeken túlmenően egy harmadik típusú elképzelést jelent a korábban már ismertetett weberi monopóliumelmélet, amely szerint a javak és szolgáltatások monopolizálására törekvő csoportok „kifelé” irányuló kirekesztő magatartása hoz létre egy hierarchikus befogadás-kirekesztés sémát a társadalmon belül. Ezt a nézetet elfogadva a társadalom több szinten keresztül alá-fölé rendelt befogadottak és kirekesztettek halmaza, és nem csupán egyszerűen kettébomlik a befogadottak és kirekesztettek táboraira (Silver 1994, idézi Noll–Berger-Schmitt 2000).

Az Európai Unióban használatos terminológia a francia hagyományból táplálkozik. Így a CESIS által végrehajtott kutatás is a nem pénzügyi mutatók megállapítására és használatára irányult. (Ez persze nem azt jelenti, hogy pénzbeli indikátorok használhatatlanok, hiszen például egy család összjövedelme az életterületei túlnyomó részén kialakult esetleges depriváció kimutatására alkalmas, sőt ezeket a mutatóértékeket idősorokba rendezve a depriváció, illetve szegénység alakulása is nyomon követhető. Mindössze arról van szó, hogy a pénzügyi indikátorok – akármilyen egzakta is legyenek – legfeljebb külsődleges közelítéseket adhatnak, hiszen például a magas költési szint nem feltétlenül jelez jó, illetve fordítva, az alacsony költési szint sem mutat rossz életkörülményeket.) A nem pénzügyi mutatók használata azonban leginkább azért indokolt, mert mind a szegénység, mind pedig a társadalmi kirekesztés jelensége esetében főként kulturális, társadalmi, illetve pszichológiai problémákról van szó, s ezek természetüknél fogva meglehetősen nehezen fejezhetők ki pénzmennyiségekben (CESIS 1995).

A CESIS-kutatás előzményei

Az alábbiakban a CESIS által lebonyolított, a társadalmi kirekesztés-vizsgálatára irányuló kutatás néhány fontosabb előzményét mutatjuk be azzal a szándékkal, hogy a nálánál korábbi források és kutatások folyamatába illesszük ezt a munkát. (A felsorolás a hivatkozott dokumentum nyomán készült.)

1. Nordwijki konferencia: az *Európa Tanács* (Eurostat/DGV) a szegénységgel kapcsolatos kutatások sorozatát indította el, főleg azzal a céllal, hogy a szegénységet bemutató statisztikák minőségét javítsák;
 - a. az egyik kutatást a rotterdami *Erasmus Egyetem* bonyolította le, az objektív szegénységet vizsgálta;
 - b. a másik kiemelendő kutatást a Research Institute for Population Economics (RIPE) végezte el, ennek témája a szubjektív szegénység volt.

Mindkét kutatás a szegénységi küszöböt vette alapul, amelyet pénzügyi mutatók alapján határoztak meg. A fő adatforrást az EU-tagállamok HBS-ei (*Household Budget Surveys*, a magyar gyakorlatban: „családi költségvetés” vizsgálat) szolgáltatták. E kutatások nem irányozták elő az indikátorok továbbfejlesztését.

2. Egy újabb kutatás, melyet a dublini ESRI (*Economic and Social Research Institute*) hajtott végre, a szegénység nem pénzügyi mutatóira koncentrált. A vizsgálat három feladatot tűzött maga elé: minden egyes országban felkutatni a szegénység nem pénzügyi mutatóihoz elérhető és felhasználható adatforrásokat; a nemzeti HBS-ek tanulmányozása révén deprivációmutatókat számolni; javaslatot tenni a későbbiek során az ECHP-ben (*European Community Household Panel*, EK Háztartáspanel) használandó ismérvesoportokra.
3. Egy további vizsgálat, melyet a CERC (*Centre d'Étude des Revenues et des Coûts*) és az OSC (*Observatoire Sociologique du Changement*) közösen hajtottak végre, a szociális dequalifikációval foglalkozott, ennek szemszögéből vizsgálták a szegénységet, mégpedig összehasonlító módon. A szegénységet a kirekesztés folyamatként definiálja, tehát itt már alkalmazzák a társadalmi kirekesztés fogalmi kereteit. Mivel inkább arra a kérdésre keresték a választ, hogy „miképpen válik valaki szegénnyé”, mintsem arra, hogy „hogyan festenek azok, akik szegények”, ezért e kutatás indikátorai a *Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion* című tanulmány összeállításához különösen fontosnak bizonyultak.
4. Az egyik újabb „előfutárt” a CBS (a magyar KSH hollandiai megfelelője) produkálta, mely a *European Social Indicators – a Review of the Extended Short Eurostat List of Social Indicators* címet viselte. Ez a vizsgálat az alábbi 16 dimenziót ölelte föl: demográfia, participáció (társadalmi részvétel), egészség, jövedelem, fogyasztás, munkavállalás, bevételek és munkaerőköltségek, lakáshelyzet, igazságszolgáltatás és biztonság, földrajzi elszigeteltség, társadalmi kapcsolatok, szabadidő, oktatás, társadalmi védelem, munkakörülmények és a maastrichti feltételek teljesítése.³
5. Egy újabb, szélesebb horizontú kutatást végzett el a DPS/CESIS az Európai Bizottság felkérésére (ennek címe *Analyse des Impacts de la Politique Macro-Économique sur l'Exclusion Sociale* volt, és 1993 júliusában publikálták a zárójelentését). A politikai rendszerek hatására kialakuló társadalmi kirekesztés témájához a terminológiai megalapozáson kívül egy véglegesíthető indikátorrendszert is létre kívántak hozni e munka során.
6. Végül a CE.R.FE. *Étude sur les Indicateurs d'Exclusion Sociale* címmel fémjelzett vizsgálata (1993 májusában publikálták az eredményeit) a dequalifikáció 18 területét különítette el, amelyeket vagy az egész EU szintjén, vagy pedig csak az olaszországi statisztikákra alapozva határoztak meg. Az említett indikátorokat ezt követően három további szintre osztották attól függően, hogy mik azok az egységek, amelyekre vonatkoznak: egyénre, társadalmi csoportra vagy egy adott földrajzi területen lakó népességre. A dequalifikáció egyes kri-

³ A maastrichti szerződésben négy teljesítendő feltételt szabtak az EU-tagállamok számára annak érdekében, hogy az EMU (Európai Pénzügyi Unió) tagjai is lehessenek: 1. Az államadósság nem haladhatja meg az éves bruttó hazai termék (GDP) 60 százalékát, a folyó államháztartási hiány pedig legfeljebb a GDP 3 százaléka lehet. 2. Az infláció legfeljebb 2 százalékkal haladhatja meg a rendszerhez csatlakozott három, legalacsonyabb inflációs rátájú ország inflációs szintjének átlagát. 3. A hosszú távú kamatszínvonal ugyanezeket az országokét legfeljebb 2 százalékkal haladhatja meg. 4. A csatlakozó országokban legalább két évig nem kerülhet sor árfolyam-változtatásra, az európai uniós árfolyam-mechanizmus stabil tagjainak kell lenniük.

tikus formái a közvetlen kirekesztéssel egyeznek meg, míg más dequalifikációs típusok együttes hatása közvetetten idézi elő a társadalmi kirekesztettséget, ezért a jelenségek illetén vizsgálata során a dequalifikáció helyett értelmesebb magának a társadalmi kirekesztésnek a fogalmát használni. A tanulmányban három indexet képeznek: egyet minden egyes direkt társadalmikirekesztés-jelenség számára, egyet a túlsúlyban levő közvetett társadalmikirekesztés-szituációk számára, egyet pedig a megmaradó, az első kettő által fel nem tárt társadalmi kirekesztés mérésére.

A CE.R.FE. által publikált tanulmány utolsó szakasza bemutatja a társadalmi kirekesztés egy általános indexét,⁴ amellyel kapcsolatban a szerzők hangsúlyozzák, hogy csupán összehasonlító vizsgálatokra alkalmas. Végül az indikátorokat az emberi fejlődés öt területére (*domains of human development*) sorolják be: jövedelemforrások, oktatás és képzés, egészségügyi és szociális ellátás, környezet és földrajzi terület, emberi jogok és demokrácia (CESIS 1995).

Említeni sem kell, hogy az alábbiakban összefoglalandó CESIS-tanulmány számára ez utóbbi kutatás adta a legszilárdabb kiindulási alapot.

A társadalmi kirekesztés problematikája kapcsán a szegénység statikus meghatározása elégtelen, azt ugyanis dinamikusan kell megragadni. Ez a törekvés a felhasznált adatforrások vonatkozásában is iránymutató, s mivel köztudott, hogy például a szegénység dinamikája leginkább panelvizsgálattal követhető nyomon, a társadalmi kirekesztés indikátorainak alapjául főként az ECHP (Európai Háztartáspanel) adatait vették. Azonban az ECHP mint adatbázis önmagában nem elegendő, azt különféle más adatforrásokkal is ki kell egészíteni, mint például a HBS-ekkel, választási, oktatási, nyugdíj-, munkaügyi és egészségügyi statisztikákkal, illetve az egyéni életkörülmények átfogó szociológiai vizsgálataiból nyert adatokkal (CESIS 1995).

A társadalmi minőség, ezen belül a kirekesztés indikátorai

A társadalmi minőségeknek a koncepciója társadalmi kirekesztés keretként szolgál az említett kirekesztés témakörön túlmenően még három dimenziót foglal magába, amelyek mindegyike egy folyamatos skálán való értékelést is lehetővé tesz, nevesen (Berman–Phillips 2000):

1. társadalmi-gazdasági biztonság/bizonytalanság (social-economic security/insecurity),
2. társadalmi befogadás/kirekesztés (social inclusion/exclusion),
3. társadalmi kohézió/anómia (social cohesion/anomie),
4. képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás/a lehetőségtől való megfosztás (empowerment/disempowerment).

⁴ Vélhetően ez a kevés kísérlet egyike (talán egyedüli próbálkozás) arra, hogy összetett, számszerű indexet fejlesszenek a társadalmi kirekesztés szintetikus reprezentációjához. Sajnos a hivatkozott munka hozzáférhetlensége miatt csupán az index meglétének tényére utalhunk, az egzakt számítási eljárás egyelőre nem áll rendelkezésre.

A társadalmi minőség dimenziói és indikátorai⁵ az alábbi táblázatban láthatók:

1. táblázat

A társadalmi minőség dimenziói és indikátorai

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
Társadalmi-gazdasági biztonság	Anyagi biztonság	A nettó jövedelem eloszlása (kvartilisek, decilisek stb. szerint csoportosítva)
	Munkaügyi biztonság	Munkanélküliségi, ideiglenes, részidős foglalkoztatottsági ráták, munkahelyi balesetek száma – mindezek foglalkoztatási szektoronként
	Lakhatási biztonság	Hajléktalanság, lakhatási bizonytalanság; , kényelmi lehetőségek hiánya
	Egészséggondozás	Morbiditási és halálozási ráták
Társadalmi befogadás	Társadalombiztosítási rendszerbe való befogadás	A társadalombiztosítási szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, alacsony jövedelmek az egyes demográfiai változók szerint (kor, nem, régió, etnikai hovatartozás, foglalkoztatottsági státusz stb. szerint)
	Munkaerő-piaci befogadás	A munkahelyekhez, illetve teljes- vagy részidős állásokhoz való hozzáféréssébeli diszkrimináció megoszlása demográfiai változók szerint
	Lakáspiaci befogadás	A lakóövezetek (szomszédságok) földrajzi elérhetőségének alakulása, támogatott és védett lakáépítés; a hajléktalanság demográfiai változók szerint
	Egészségügyi szolgáltatásokkal való lefedettség, befogadás e szolgáltatások terén	Az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, illetve halálozási és más ráták demográfiai változók szerint
	Oktatási rendszerbeli és oktatási szolgáltatásbeli befogadás	Oktatási és kulturális szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az ebben tapasztalható diszkrimináció demográfiai változók szerinti eloszlása
	Politikai befogadás	Választó- és polgárjog; restriktciók a megválasztott képviselőséggel és kormányzati tagsággal kapcsolatban
	Közösségi szolgáltatásbeli befogadás	A szabadidős létesítményekhez és a lakókörnyéki szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása
	Társadalmi státusz szerinti befogadás	Egyenlő lehetőségek és diszkriminációellenes törvénykezés
Társadalmi kohézió	Gazdasági kohézió	Gini-együttható; a jövedelmek és a vagyon eloszlását érintő munkaerőpiaci részvételi arányok.
	A társadalmi státusz-kohéziója	A nem, etnikai hovatartozás, rokkantság stb. miatti diszkrimináció szintjei. A diszkrimináció szubjektív érzékelése és a megkülönböztetés tapasztalata

⁵ Mivel az indikátorokhoz a forrás nem közöl egzakt számítási eljárásokat, csupán keretjellegű meghatározásukra tehetünk kísérletet.

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
	Politikai kohézió	A választásokon való részvételi arány
	Közbiztonság	Közterületen személy és vagyon ellen elkövetett bűntények; a biztonság szubjektív érzékelése és a bűnözés kockázata
	Altruizmus	Szolidarisztikus önkéntes és karitatív szervezetekben való részvétel vagy azok tevékenységéhez való hozzájárulás
A képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmi és kulturális képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmilag látható és elismert csoportokban való tagság, mint például rendőrség, fegyveres erők, illetve igazságszolgáltatás, tévés személyiségek stb. és a kulturális élethez történő elismert hozzájárulások demográfiai változók szerint
	Politikai képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A megválasztott politikusok, kabinet-miniszterek és miniszterelnökök nem és etnikai hovatartozás szerinti eloszlása
	Gazdasági képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A javak, gazdasági igazgatói tisztségek stb. demográfiai változók szerinti eloszlása
	Társadalomlélektani képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A személyes kibontakozási lehetőségek és életminőség önbevallás szerinti szubjektív és átfogó értékelése

Forrás: Berman–Phillips 2000: 334–335.

Meglehetősen nehéz a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás, illetve megfosztás mutatóit operacionalizálni. A felsorolt indikátorok elsősorban statikus kimeneteket (ilyen a képességek realizációja a teljes részvétel érdekében), nem pedig dinamikát, vagyis folyamatokat regisztrálnak (ilyen lenne az emberekben rejlő potenciál teljes kibontakozásának lehetővé tétele). A statikus szemlélet következtében, érdekes módon, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás és a társadalmi befogadás dimenziói szorosan összefonódnak, hiszen így mindkét dimenzió belül a részvétel pillanatnyi mintázatait figyelhetjük meg. Ellenben akkor, amikor a folyamatszerűséget várjuk el, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziója a társadalmi kohézióéval kerül átfedésbe (ekkor ugyanis a kohézióhoz szükséges előfeltételek, a kohézió felé mutató tendenciák kerülnek nagytőlencse alá) (Berman–Phillips 2000).

Fontos megjegyezni, hogy a társadalmi minőség koncepciója alig-alig fedi át az életminőségét (QOL), vagyis az e két témában folytatott kutatások eltérő eredményhez vezetnek. Azonban az OECD által az 1990-es évek kezdetén közzétett indikátorlista dimenziói nagyjából megegyeznek a *social quality* dimenzióival.⁶ A társadalmi-gazdasági biztonság dimenziói a két koncepción belül teljesen megegyeznek,

⁶ Az OECD-lista dimenziói a következők voltak: konvergencia, kirekesztés, egyenlő lehetőségek, szegénység és kohézió (*convergence, exclusion, equal opportunity, poverty and cohesion*) (J. Vogel 1994, idézi: Berman–Phillips 2000).

a társadalmi befogadás terén is nagyjából teljes átfedés tapasztalható közöttük, kevésbé áll ez azonban a társadalmi kohézió területére, és a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziójában érthető módon egyáltalán nincs megfelelés. Ebben persze semmi különleges nincsen, hiszen az OECD céljai között nem szerepelt e dimenzió indikátorainak kialakítása (Berman–Phillips 2000).

További fontos megállapítás, és ez leginkább a mikro-, illetve makroszintű mutatók különválasztását érinti, hogy az objektív indikátorok elsősorban a makro- és/vagy intézményi, illetve szervezeti szintű mutatódimenziókra (társadalmi-gazdasági biztonság és társadalmi kohézió) utalnak erősebben, míg a szubjektívek a mikro- és/vagy közösségi, csoport, illetve egyén szintű (társadalmi befogadás, illetve képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás) mutatódimenziókra (Berman–Phillips 2000).

A közösségi szintre fordítandó különös figyelmet az indokolja, hogy egyes szerzők álláspontja szerint az emberek érdeklődései és képességei szerint tagolódó társadalom képtelen mindenki számára a nemzeti hovatartozásra vonatkozó formákat és identitást biztosítani, s emiatt az etnicitás egyre nagyobb jelentőséget kap. Ugyanígy törésvonalakat eredményez a vallási hovatartozás, a nyelv, a nem, a munkahely és a korosztály, amelyek közösségek kialakulását alapozzák meg. (Így pl. a Belgiumban élő francia vagy flamand nyelvi közösségek is egyfajta „állam az államban” formációt alkotnak, elválva a „főáramtól”).

A kirekesztés természete kettős, tehát az, hogy egyszerre menjen végbe közösségi és nemzeti szinten, egyáltalán nem szükségszerű. Az alábbi táblázat szerint fejthetők ki a legegyszerűbben a különféle (nemzeti és közösségi szintű) kirekesztéstípusok együttes, illetve külön-külön észlelhető megnyilvánulásai.

2. táblázat

A kirekesztéstípusok megnyilvánulásai

		Nemzeti szintű	
		Befogadás	Kirekesztés
Közösségi szintű	Befogadás	1	2
	Kirekesztés	3	4

Forrás: Berman–Phillips 2000.

Példák az egyes cellák értelmezéséhez:

USA, ahol létezik afro-amerikai, amerikai ír, amerikai zsidó stb., akik mind közösségi, mind pedig nemzeti szinten integráltak.

1. Európa egyes országaiban, például Franciaországban az észak-afrikaiak, illetve Németországban a törökök: nemzeti szinten kirekesztettek, de közösségi szinten integráltak.
2. Például a falusi környezetből városba költözők: nincs közösségi identitásuk, de a nemzetnek ettől függetlenül tagjai.
3. Ezek az egyének a legalacsonyabb szintű társadalmi minőség elszenvedői kirekesztettségük miatt, hiszen semmiféle részvételi lehetőségük nincs a társadalomban (pl. az egyik ország valamelyik falvából egy másik ország nagyvárosába költözők, akik sem városi közösségnek nem tagjai, sem az országnak nem állampolgárai) (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés nem pénzügyi mutatói

A CESIS kutatása kettős célt követett: egyfelől tisztázni kellett a társadalmi kirekesztés koncepcionális – tehát elméleti – kereteit, másfelől egy minél teljesebb – gyakorlatban használható – indikátorcsoportot készíteni. A kettő eléggé eltérő stratégiát igényelt volna, s ahhoz, hogy a végkifejlet ne hajoljon el egyértelműen elméleti, illetve pragmatikus irányba, a megoldás a kettő közötti kompromisszum volt (CESIS 1995).

A szegénység itt az a depriváció, melyet az erőforrások hiánya okoz, például a pénzjövedelemé, a természetbeni bevételeké, illetve a közszolgáltatoké (mint amilyen az oktatás vagy egészségügy, amelyek legalább részben védettek a piactól). A társadalmi kirekesztés tartalmazza a szegénység fogalmát is. A szegénységnek azonban ebben a keretben olyan jelentéstartalma is kell hogy legyen, ami megmondja, hogy az, aki szegény, miből rekesztődik ki. (Mint már említettük, egy kézenfekvő válasz erre a kérdésre az alapvető társadalmi rendszerekből való, szegénység miatti kirekesztettség – például a javak és szolgáltatások piacáról, a munkaerőpiacról, az egészségügyi rendszerből, a társadalombiztosítási ellátásból, az oktatásból stb.)

Egy másik gondolatmenet alapján a társadalmi kirekesztés gyenge vagy szétmállott társadalmi kötelekekre utal, de mivel a szegénységnek nem mindegyik formája okoz kapcsolati kirekesztettséget, ezért a társadalmi kirekesztés koncepcionális horizontja tágabb, mint amekkorát csupán a szegénység fogalmának használatával be lehetne fogni.

A társadalmi kirekesztés koncepciójának a szegénységéhez képest fellépő „értéktöbblete” azoknak a helyzeteknek a kezeléséből ered, amelyek nem azonosak a szegénységgel, mégis társadalmi kirekesztettséggel járnak. Erre példaként említhető az európai országokban az idősek kirekesztése – itt, Magyarországon ez különösen égető probléma, hiszen a „nyugdíjasok országa” vagyunk –, ami általában nem az erőforrások hiányára vezethető vissza.

Az elemzés során a társadalmi kirekesztés empirikusan először mint helyzet jelenik meg, csak később értelmezhető folyamatként. Innen származik az a koncepció, amely a társadalmi kirekesztést folyamatnak tekinti. Ehhez kapcsolódóan a feladat az, hogy megállapítsuk, melyek azok a mechanizmusok és társadalmi változások, amelyek kirekesztést eredményeznek.

A társadalmi kirekesztés vizsgálatának térbeli horizontja a korábban említettek szerint különválasztja a nemzeti és közösségi szinten fellépő kirekesztést.

Mindeme bővítések ellenére a szegénység hagyományos fogalmi kerete hasznos maradhat a jövőben is, bár kizárólag pénzügyi mutatókra alapuló szemléletmódja, statikus és egydimenziós szemléletmódja kemény korlátokat szab ennek (CESIS 1995).

Az indikátorszférák behatárolásához először is tisztában kell lenni azoknak a társadalmi rendszereknek a körvonalával, amelyekből kirekesztődhetnek az emberek vagy embercsoportok. Az életformák sokfélesége analóg módon a kirekesztettség sokféleségét hozza magával. Azaz több, egymással kapcsolatban levő, de a kirekesztés szempontjából független társadalmi területet kell számba venni.

A releváns társadalmi kérdések az alábbi öt dimenzióra oszlanak:

1. társadalmi (társadalmi kötelek), például: család, munkaerőpiac, szomszédság, társadalom (teljes körű részvétel);
2. gazdasági, például erőforrások (bér, társadalombiztosítás, eszközök, megtakarítások stb.), javak és szolgáltatások piaca;
3. intézményi (igazságszolgáltatás, oktatás, egészségügy, politikai jogok, bürokrácia);
4. területiális, például demográfiai (vándorlás), hozzáférhetőség (közlekedés, távközlés stb.), általában vett társadalom (deprivált területek);
5. szimbolikus referenciák (identitás, társadalmi észrevehetőség, önbecsülés, alapvető készségek, érdeklődés és motivációk, jövőbeli kilátások).

Szegénynek lenni tehát azt jelenti, hogy valaki képtelen részt venni a fogyasztói piacon; nem fér hozzá javakhoz és szolgáltatásokhoz egy olyan társadalomban, amelyben a piacra lépés lehetősége komoly gazdasági előnynek számít, és amely saját működése szempontjából elidegeníthetetlen.

A társadalmi kirekesztés legközvetlenebb indokait a következő típusokba érdemes sorolni:

1. gazdasági tényezők: többszörös depriváció az anyagi források hiánya miatt, vagyis szegénység;
2. társadalmi faktorok: a társadalmi kapcsolatok meggyengülése vagy megszakadása mint a társadalmi kirekesztés oka;
3. kulturális tényezők, úgymint előítéletek (xenofóbia, rasszizmus stb.);
4. szubjektív tényezők: egyfajta „szégyenlős” szegénység, amelyet a szegények nem tulajdonítanak teljesen magukénak, de a szégyenérzeten keresztül kirekesztéshez vezet;
5. patológikus tényezők: az ezeknek betudható kirekesztés elsősorban mentális vagy lelki problémák miatt lép föl;
6. „önromboló” viselkedés: elsősorban olyan devianciákra kell itt gondolni, mint a drogfüggőség, alkoholizmus, illetve a prostitúció, melyek könnyen hajléktalansághoz vezetnek;
7. térbeli faktorok: itt a kirekesztés tárgya egy egész területi blokk lakossága, például a globalizáció hatásaival vagy az átstrukturálással lépést tartani nem tudó városrészek, ipari övezetek, ahol az egyén sorsa a térség sorsától függ.

Mindezeket számításba véve egyértelmű, hogy a szegénység önmagában csupán egy a sok hatótényező közül, amely társadalmi kirekesztést eredményez. A faktorok maguk is igen heterogének, elegendő például a hatodik és hetedik csoport közötti szintbeli eltérést megfigyelni (CESIS 1995).

Az indikátorok végső megválasztásánál az játszott szerepet, hogy segítségükkel a kirekesztetteket és a befogadottakat minél több dimenzió mentén lehessen elkülöníteni egymástól. (Mindezt persze küszöbértékek segítségével, amelyeket a CESIS-jelentés nem konkretizál.)

Néhány új indikátor

Mivel a forrásmunka (*Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*) a kutatás eredményeképpen kialakított indikátorok teljes listáját közli, az újként javasolt mutatók mellékleteként pedig a kérdéssort is megadja, amely különösen terjedelmes, ezért itt csak a dimenziók vázlatos felsorolására szorítkozunk, ahol szükséges, rövid magyarázattal egészítve ki a listát. Az egyes dimenziókon belül pedig csak a hivatkozott kutatás eredményeképpen bevont új indikátorokat soroljuk fel.

- A háztartás tagjainak egyes jellemzői (pl. a fiatalon házasodás gyakran indikátora a kirekesztettségnek a teljes család szintjén).
- Minden egyes háztartástag gazdasággal, munkaerőpiaccal és társadalombiztosítással való kapcsolata: itt például a kényszerű szabadúszókról, önállókról derítik ki, hogy a kirekesztés szempontjából milyen státuszúak.
- A háztartás gazdasági helyzete: a meglévő háztartás-statisztikák kiegészítéseként itt az eladósodottsággal kapcsolatos indikátorok szerepelnek.
- Származási család: a felnévelkedés során (oktatás, nevelés, traumatikus élmények, lakáskörülmények) szerzett, társadalmi kirekesztést előidéző tényezők indikátorai.
- A háztartás fogyasztási szerkezete és életkörülményei: itt a „nem fogyasztás” gyakorisága és okai lényegesek, például kellett-e a kérdezettnek étkezéseket kihagyni pénzszűke miatt, ha igen, ez gyakran ismétlődik, vagy csak eseti.
- Lakáshelyzet és szomszédság: objektív körülmények, mint például a közlekedés, biztonság, infrastruktúra és felszereltség, illetve a szubjektív megítélés ennek latba ebben a csoportban.
- Állampolgárság és társadalmi részvétel: ha valaki nem beszéli az ország hivatalos nyelvét, amelyben él, az súlyosan veszélyezteti teljes jogú állampolgárságát, de akár csak a hivatali szolgáltatásokhoz való hozzáférést is. Etnikai közösségnek lehet része, de a teljes társadalomnak aligha.
- Társadalmi reprezentációk: ez egy sor szubjektív mutatót tartalmaz, amelyek az egyén társadalmi szerepvállalását, bekapcsolódás iránti igényét, illetve az azzal kapcsolatos vélekedéseit gyűjtik össze.
- Egészség és jólét: rizikófaktorok megléte, esetleges speciális ellátás iránti igény, mint az ágyhoz kötött egyének esetében, az egészségi állapot megítélése, az ellátáshoz való hozzáférés körülményei, illetve a más társadalmi igazolások hiánya esetén például az elismerésszerzés egyetlen lehetősége, a korai anyaság szituációja. Ezek a tényezők mind-mind társadalmi kirekesztés forrásai lehetnek.
- Társadalmi kapcsolatok: a családi, szomszédsági, baráti és más hasonló kapcsolatok megléte vagy meg nem léte a társadalmi kirekesztettség gyakran legfontosabb mutatója. Különös figyelmet érdemel a gyerekek megléte, hiszen az efféle „társadalmi kötelesség” el nem vállalása gyakran a gazdasági vagy lakáskörülmények háttérben megbúvó rosszaságára utal.
- Gazdasági terület: itt csak két kérdés fontos, az egyik a bankhitelhez való hozzáférés lehetősége, a másik az állandó technikai változások közepette megvalósuló „foglalkozásrögzítés”, vagyis a meglévő foglalkozás eljárásainak állandó aktuálizálása.

- Intézmények: az egyes alapvető társadalmi intézményekhez való hozzáférés mérendő, vagyis az oktatáshoz, jogszolgáltatáshoz, egészségügyi ellátáshoz és társadalmi jóléthez. A jogi hozzáférés általában az állampolgárság függvénye. A hozzáférés mértéke pedig külön vizsgálatot igényel.
- Területi kérdések: ez a – korábban említett – strukturális hatások összességét jelenti, amelyek egyéni szintű kirekesztésben végződnek, például modernizáció, amelyet a személyi csődök előfordulási aránya jelez, illetve az egészségügyi ellátáshoz való effektív hozzáférés minősége. Mindezek elsősorban adminisztratív adatforrásokból nyerhetők.
- Szimbolikus referenciák: itt a társadalmi integrációhoz kellő célok, elképzelések és jelzések, illetve az ezeket magáénak valló vagy azoktól elidegenedett egyén viszonyát kell felmérni, mindez az egyénnek az említett szimbolikus referenciákkal kapcsolatos szubjektív viszonyán alapszik, amelyek megromlása, esetleg teljes leépülése ördögi köröket is eredményezhet, véglegesítve a kirekesztettség állapotát (CESIS 1995).

Irodalom

Berger-Schmitt, Regina–Heinz–Herbert Noll 2000. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators. *EuReporting Working Paper*, No. 9. Mannheim: ZUMA; Internetes forrás: http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf

Berman, Yitzhak –David Phillips (2000): Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 50: 329–350.

Brown, Philip–Rosemary Crompton 2000: Gazdasági átstrukturálódás és társadalmi kizárás. In: Lengyel György–Nagy Beáta (szerk.) *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai*. Budapest: Aula

CESIS 1995. *Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*. Internetes forrás: <http://www.europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/supcom.95/02/result/result02.pdf>